

Krzysztof Tomasz Witczak

Wielunianie w powstaniu styczniowym

Rocznik Wieluński 13, 33-47

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Tomasz Witeczak
(Uniwersytet Łódzki)

WIELUNIANIE W POWSTANIU STYCZNIOWYM

Przypadająca w tym roku 150-ta rocznica powstania styczniowego przyniosła monumentalną, wielowątkową monografię autorstwa prof. dra hab. Tadeusza Olejnika zatytułowaną *Powstanie Styczniowe na ziemi wieluńskiej*¹. Liczy ona, bagatela, 446 stron i pod względem objętości 10-krotnie przewyższa dotychczasowe opracowania, które wyszły spod pióra tego samego autora². W rozdziale VI pt. *Przywróceniu pamięci* (s. 249–302) autor wylicza licznych wielunian, którzy brali udział w powstaniu narodowym 1863 i 1864 r. Mimo skrupulatności i akrybii badawczej niezmiernie trudno jest ustalić i wymienić wszystkich powstańców z miasta Wielunia i ziemi wieluńskiej, a także omówić ich zaangażowanie konspiracyjne i bojowe. W niniejszej pracy chciałbym przybliżyć czytelnikom „Rocznika Wieluńskiego” niektóre nowe (wcześniej pomijane) postacie, a także dodać kilka drobnych uwag do niektórych wyliczonych w wymienionym wyżej dziele powstańców styczniowych.

Oto dodatkowa, niejako uzupełniająca lista wielunian, o których należy pamiętać jako o polskich patriotach, uczestniczących w konspiracji i walce zbrojnej, a następnie poddawanych różnorodnym represjom ze strony rosyjskiego zaborcy.

Wojciech Batorowski, syn Augustyna, 30 lat (w 1863 r.), mieszczanin z Wielunia. W monografii prof. Olejnika wspomina się jedynie, że burmistrz miasta Teodor Szosland w piśmie do naczelnika Wieluńskiej Komendy Żandarmów z 5 II 1863 r. informował, że Batorowski wznosił na ulicach miasta okrzyki „Hura, Polska nasza niech żyje” i z tego powodu został aresztowany i osadzony na odwachu. Burmistrz prosił także

¹ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe na ziemi wieluńskiej*, Wieluń 2013, 446 ss.

² T. Olejnik, *Wieluń w latach powstania styczniowego*, Sieradz 1987, 44 ss.; tenże, *Wieluń. Dzieje miasta 1795–1945*, Łódź–Wieluń 2008, s. 148–160.

naczelnika żandarmerii o decyzję, jak należy postąpić w tej sprawie³. Niestety, źródło nie informuje o dalszych losach Batorowskiego.

Okazuje się, że patriotyczna postawa Batorowskiego nie ograniczała się jedynie do głoszenia haseł na ulicach miasta, ale zaowocowała przystąpieniem do czynnej walki zbrojnej o niepodległość ojczyzny. Za pobyt w oddziale powstańczym („за пребывание повстанческом отряде”) został decyzją naczelnika wojennego Okręgu Warszawskiego nr 4424 z 28 VI/10VII⁴ 1863 r. oddany do armii carskiej na poczet przyszłego poboru. Przyjęty do służby wojskowej w Warszawie⁵. Tego typu przymusowych rekrutów wysyłano do odległych jednostek w głębi Rosji. Po odbyciu 15-letniej służby dymisjonowanych żołnierzy osiedlano zazwyczaj poza Królestwem Polskim, jedynie niewielki procent rekrutów (ok. 12%) powracał do kraju⁶.

Jan Brzeziński, syn Tomasza, 23 lata (w 1863 r.), z powiatu wieluńskiego. Nie był sygnalizowany w monografii prof. Olejnika. Decyzją namiestnika Królestwa Polskiego Brzeziński został przymusowo wcielony do armii carskiej, gdyż miał zamiar przyłączyć się do powstańców („за намерение присоединиться к повстанцам”). Nie wiemy, czy uczestniczył czynnie w walkach, jednak na pewno wykazywał patriotyczną postawę, skoro zdecydował udać się do oddziału powstańczego. Brzeziński został wcielony do służby wojskowej 3/15 V 1863 r. na poczet przyszłego poboru. Jak większość przymusowych rekrutów został przyjęty w Warszawie⁷.

Piotr Brzostowski, syn Józefa, szlachcic z powiatu wieluńskiego. Według ustaleń prof. Olejnika, Brzostowski był woźnym sądowym z Wielunia⁸. Przystąpił do powstania i został ujęty z bronią w ręku. Oskarżony „за участие в восстании” i za to, że „был взят в плен с оружием в руках”. Wyrokiem Audytoriatu Polowego nr 734 z dnia 5/17 VI 1863 r., po stosownej confirmacji namiestnika Królestwa Polskiego, utracił prawa stanu szlacheckiego i został oddany do armii rosyjskiej na poczet przyszłego poboru. Przyjęty do służby wojskowej 4/16 VII 1863 r. w twierdzy modlińskiej⁹. Prof. Olejnik ustalił, że karnie wcielono go do pułku orenburskiego. Nocą z 23 na 24 VII 1863 r. wraz 68 innymi przymusowymi rekrutami został wywieziony w głąb Rosji, gdzie odbywał długoletnią służbę w armii carskiej¹⁰.

³ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 48; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Zarząd Żandarmerii Powiatów Wieluńskiego i Sieradzkiego (dalej: ZŻPWIS), sygn. 7, k. 49. Stosowny dokument został dwukrotnie przedrukowany: T. Olejnik, *Wieluń w latach...*, s. 28; tenże, *Powstanie Styczniowe...*, s. 324–325.

⁴ W źródłach rosyjskich data była podawana według kalendarza juliańskiego. Cytuję ją w wersji oryginalnej (np. 28 VI), ale uzupełniam o datę według kalendarza gregoriańskiego (np. 10 VII). W XIX w. różnica wynosiła 12 dni, w XX wieku 13 dni.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), zesp. 203/II, vol. 96, k. 400–401, nr 135. Kartoteka powstańców styczniowych ujętych i przymusowo wcielonych do armii rosyjskiej (tzw. „kartoteka przymusowych rekrutów”) opracowana w Instytucie Historii PAN w Warszawie (dalej: KPR), s.v. Батаровский Войцех Августинов.

⁶ W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1871*, Warszawa 2001, podaje, że 75% rekrutów wcielonych do wojska rosyjskiego umierało przed upływem 15-letniej służby, 13% pozostawało w Rosji, a tylko 12% powracało do Królestwa Polskiego.

⁷ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 528–529, nr 457; KPR, s.v. Бржезинский Ян Томашов.

⁸ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 179, 265.

⁹ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 528–529, nr 457; KPR, s.v. Бржостовский Петр Осипов.

¹⁰ „Czas” 1863, nr 174 z 2 VIII 1863 r., s. 1; T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 179.

Józef Domagała (vel Domagalski), stolarz wieluński mający lat 27 (w 1863 r.). Według ustaleń prof. Olejnika, niejaki Józef Domagała opuścił rodzinne miasto w czerwcu 1863 r. i wstąpił do oddziału powstańczego. Żandarmeria carska poszukiwała go listem gończym zawierającym opis domniemanego „buntownika” („wzrost średni, twarz pociągła, oczy niebieskie”)¹¹. Wybitny badacz dziejów wieluńskich dodaje znamienne słowa: „Dalsze losy nieznane”¹². Źródła archiwalne odnotowują jednak zesłańca **Józefa Domagalskiego**, lat 31 (w 1865 r.), mieszczanina urodzonego w Wieluniu, który 26 I/7 II 1865 r. dotarł pocztą do Tobolska, a 1/13 II tegoż roku został wysłany z Tobolska na osiedlenie w Syberii Wschodniej pieszo bez kajdan w partii nr 10¹³. Mimo odmienności w zapisie nazwiska (Domagała vs. Domagalski) i dwuletniej różnicy co do wieku, raczej nie należy wątpić, że chodzi o tę samą postać.

Antoni Drygasiewicz, syn Wawrzeńca (Wawrzyńca), 26 lat (w 1863 r.), mieszczanin z Wielunia. Przebywał w oddziale powstańczym i został wzięty do niewoli. Na bazie takiego oskarżenia („за пребывание повстанческом отряде, откуда взят в плен”) decyzją naczelnika Radomskiego Wojennego Okręgu oddany do służby wojskowej w Guberni Radomskiej. 26 II/10 III 1863 r. powołany do armii carskiej na poczet przyszłego poboru¹⁴. Prof. Olejnik uzupełnia, że Drygasiewicz był rymarzem z zawodu, a ściślej czeladnikiem rymarskim. Adnotacja „Dalsze losy nieznane”¹⁵ nie wymaga komentarza.

Walenty Golec (1834–1913), sukiennik, powstaniec styczniowy walczący w oddziale rawskim. Urodził się 11 II 1834 r. w Wieluniu w rodzinie mieszczańskiej jako syn Franciszka, miejscowego sukiennika, i Marianny z Gawrońskich¹⁶. W latach 40-tych XIX w. rodzina Golców opuściła Wieluń i przesiedliła się do Tomaszowa Mazowieckiego. 18 VIII 1859 r. w tym mieście poślubił Emilię Nicke (ur. 1826 w Bełchatowie), córkę Dawida i Karoliny z domu Zenke¹⁷. W 1862 r. na komisji poborowej otrzymał III kategorię ze względu na żonę i dziecko¹⁸.

¹¹ APŁ, ZŻPWIS, sygn. 6, k. 307; T. Olejnik, *Wieluń w latach...*, s. 36; tenże, *Powstanie Styczniowe...*, s. 69, 278, 384.

¹² Tamże, s. 278.

¹³ Gosudarstwiennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracji w Moskwie [Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie] (dalej: GARF), zesp. 109, 1 eksp., 1865, vol. 31, k. 155v; Kartoteka zesłańców polskich – baza danych o zesłańcach okresu powstania styczniowego na Syberii i w Rosji, przygotowana w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (dalej: KZP), s.v. Józef Domagalski.

¹⁴ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 15, nr 67; KPR, s.v. Дрыгасевич Антоний Ваврженцев. Zob. także *Chłopi i sprawa chłopska w powstaniu styczniowym. Materiały z terenu guberni radomskiej*, red. S. Kieniewicz, I. Kostiuszko, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 207, 249; T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 46, 69, 265, 324, 327, 331.

¹⁵ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 265.

¹⁶ APŁ, Akta stanu cywilnego wyznania rzymskokatolickiego w Wieluniu, akt ur. nr 18/1834 (tu, Walenty Golec).

¹⁷ APŁ, Akta stanu cywilnego wyznania rzymskokatolickiego w Tomaszowie Maz., akt ślubu nr 19/1859 (tu, Walenty Golec).

¹⁸ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Oddział w Tomaszowie Mazowieckim (dalej: APTM), Akta miasta Tomaszowa (dalej: AmT), sygn. I 695 (daw. 294): Wykaz imienny spisowych Chrześcian wieku od lat 20 do 30 włącznie liczących przez burmistrza miasta Tomaszowa w dniu 23/4 miesiąca sierpnia/września roku 1862 podany, s. 119–120, nr 356 (tu, Walenty Golec).

Golec przystąpił do powstania styczniowego, chociaż – jak się wydaje – nie groziła mu branka. Walczył w oddziale rawskim¹⁹ pod dowództwem majora Hipolita Jaworskiego, ps. „Jan Drewnowski” (1812–1877)²⁰. Po rozwiązaniu oddziału powrócił do Tomaszowa i dobrowolnie zgłosił władzom swój udział w powstaniu. Jako osoba politycznie podejrzana znajdował się przez kilka lat pod dozorem policji m. Tomaszowa²¹. Zmarł 13 V 1913 r. w Nowym Porcie (obecnej dzielnicy Tomaszowa Maz.) w wieku 79 lat²².

Mikołaj Herbig, syn Piotra, 27 lat (w 1863 r.), mieszczanin z miasta Wielunia. Powstaniec o tym nazwisku nie został odnotowany w monografii prof. Olejnika. Herbig uczestniczył czynnie w powstaniu styczniowym. Został wzięty do niewoli i osadzony w więzieniu. Był sądzony za udział w powstaniu („за участие в восстании. Был взят в плен”). Decyzją naczelnika wojennego Warszawsko-Wiedeńskiej Drogi Żelaznej z 1/15 VII 1863 r. został oddany do armii carskiej na poczet przyszłego poboru. 9/21 VIII 1863 r. przyjęty do wojska przez specjalną komisję przy Oddziale Wojennym Warszawsko-Wiedeńskiej Drogi Żelaznej²³.

Paweł Kalusiński, syn Filipa, 24 lata (w 1863 r.), mieszczanin z miasta Wielunia. Na ochotnika przystąpił do oddziału powstańczego i został wzięty do niewoli. Decyzją naczelnika wojennego okręgu Warszawsko-Wiedeńskiej Żelaznej Drogi z dnia 1/13 VI został oddany 9 VIII 1863 r. do służby wojskowej na poczet przyszłego poboru. Został przyjęty przez Komisję przy Oddziale Wojennym Warszawsko-Wiedeńskiej Żelaznej Drogi²⁴. W monografii prof. Olejnika nie figuruje powstaniec styczniowy o takim imieniu i nazwisku.

Abram Dawid vel Adolf Kantorowicz (1835–1912), lekarz-felczer, powstaniec styczniowy, zesłaniec. Prof. Olejnik rejestruje tego powstańca i podaje o nim garść podstawowych wiadomości. Warto jednak przyjrzeć się bliżej tej postaci jako przedstawicielowi ludności żydowskiej osiadłej w Wieluniu²⁵.

¹⁹ Por. W. Rudź, *Echa wydarzeń styczniowych w zbiorach Archiwum Państwowego w Tomaszowie Maz. 1863–1983*, Tomaszów Mazowiecki 1985, s. 15 (tu, Golec Walenty); K.T. Witczak, *Udział tomaszowian w powstaniu styczniowym*, [w:] *Za wolność, równość, braterstwo. 150 rocznica wybuchu powstania styczniowego*, red. W. Bogurat, Tomaszów Mazowiecki 2013, s. 27.

²⁰ K. Caban, Z. Sygut, *Opoczyński słownik biograficzny*, Staszów–Opoczno 2003, s. 22–23, s.v. Jaworski Hipolit.

²¹ APTM, AmT, Akta korespondencji stanu wojennego, Wykaz osób dobrowolnie z band powracających w mieście Tomaszowie, s. 249, nr 10; tamże, Wykaz osób z miasta Tomaszowa udział w powstaniu mających, s. 265, nr 19 (tu, Golec Walenty); tamże, Akta Burmistrza miasta Tomaszowa tyczących się dozoru policyjnego, sygn. I 180: Lista osób zostających pod dozorem policyjnym miasta Tomaszowa [w r. 1867], s. 809–810 (tu, Golec Walenty, lat 33).

²² Archiwum parafii rzymskokatolickiej św. Antoniego w Tomaszowie Mazowieckim, sygn. 475.13: Akta zmarłych 1913–1915, k. 32, akt zgonu nr 188/1913.

²³ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 654–655, nr 776; KPR, s.v. Хербиг Николай Петров.

²⁴ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 652–653, nr 772; KPR, s.v. Калюсинский Павел Филипов.

²⁵ Na konferencji naukowej *Powstanie styczniowe w regionie częstochowskim i w województwie kaliskim* (Częstochowa, 22 stycznia 2013 r.) przedstawiłem referat pt. *Żydzi wieluńscy w powstaniu styczniowym*, gdzie omówiłem szerzej działalność Karoliny Michelson i braci Kantorowiczów. Tekst odczytu został przekazany do druku w materiałach pokonferencyjnych.

Kantorowicz urodził się 3 III 1835 r. w Wieluniu jako Abram Dawid, syn Teofila (Tobiasza) Kantorowicza i Prywy z Dawidowiczów²⁶. Był stałym mieszkańcem miasta Wielunia. Miał starszego, „przybranego” brata, Anastazego (Natana) Kantorowicza (1817–1865), doktora nauk medycznych, lekarza wolno praktykującego w Tomaszowie Mazowieckim w latach 1851–1865. Otrzymał staranne wykształcenie domowe i podobnie jak brat studiował medycynę w Akademii Medyko-Chirurgicznej w Warszawie.

A. Kantorowicz dwukrotnie przybywał do Tomaszowa Mazowieckiego z pomocą bratu, który w 1852 r. (po śmierci dra Franciszka Antoniego Stryckiego) i ponownie w 1853 roku (po nagłym opuszczeniu miasta przez dra Joszua Sternschussa) obejmował w zastępstwie obowiązki lekarza miejskiego w Tomaszowie Mazowieckiego. Po raz pierwszy Kantorowicz przybył 5 XII 1852 r. na rok czasu, wyjechał zaś 23 VI 1853 r. do Wielunia. Po raz drugi przybył w grudniu 1853 r. i został zameldowany na rok czasu. W trakcie pobytu w Tomaszowie mieszkał „u brata lekarza” w budynku murowanym położonym przy pl. Św. Józefa (obecnie pl. Tadeusza Kościuszki)²⁷. Prawdopodobnie pod okiem brata 17-letni Adolf (Abram Dawid) Kantorowicz przygotowywał się do przyszłych studiów medycznych.

W warszawskiej Akademii Medyko-Chirurgicznej A. Kantorowicz uzyskał papiery uprawniające do wykonywania zawodu felczera. Prawdopodobnie w trakcie studiów przystąpił do powstałego w Akademii kółka konspiracyjnego.

A. Kantorowicz brał udział w powstaniu styczniowym (wg ustaleń sądu rosyjskiego, „Принимал участие в мятеже”). Szczegóły jego działalności konspiracyjnej nie są znane. Wiadomo jedynie, że przy aresztowaniu posługiwał się fałszywym paszportem wystawionym na inne nazwisko. Zarzucono mu, że niósł pomoc medyczną rannym „buntownikom”. Wyrokiem Audytoriatu Polowego z dnia 14/26 XII 1863 r. Adolf (vel Alfred) Kantorowicz za udział w powstaniu został zesłany na Syberię Wschodnią na osiedlenie i pozbawiony wszelkich praw stanu²⁸. Namiestnik Królestwa Polskiego zatwierdził wyrok 29 I/10 II 1864 r.

Źródła archiwalne podają szereg informacji o podróży Kantorowicza, felczera, na Syberię. 29 I/10 II 1864 r. wyruszył na zesłanie. 21 II/5 III dotarł pocztą do Tobolska. Stamtąd 28 II/12 III 1864 r. podążył do guberni jeniisejskiej. Drogę z Tobolska odbywał w jednej partii z Henrykiem Wiercieńskim (1843–1923), który doskonale opisał warunki pieszej wędrówki zesłańców do Wschodniej Syberii. Żołnierze konwojujący bili i torturowali więźniów na etapach. W kwietniu 1864 r. podczas postoju we wsi Kopiowa (123 wiorsty za Tarą) pijani żołnierze etapowi ciężko pobili Kantorowicza. Wiercień-

²⁶ APL, Akta stany cywilnego wyznania mojżeszowego w Wieluniu (dalej: ASC wyzn. mojż. w Wieluniu), akt ur. nr 5/1835, k. 2.

²⁷ APTM, AmT: sygn I 566: Księga mieszkańców czasowych Tomaszowa Maz. (lata 1847–1854), rok 1852, s. 55, nr 31 (tu, Kantorowicz Adolf).

²⁸ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1963, s. 138 (tu, Kantorowicz Alfred/Канторович Альфред), 141 (tu, Kantorowicz Adolf/Канторович Адольф); AGAD, Tymczasowa Komisja Śledcza (dalej: TKŚ), sygn. 4, k. 144, 298; AGAD, Zarząd Generała-Policmajstra (dalej: ZGP), vol. 3/599 (tu, Канторович Адольф); Централный Государственный Исторический Архив [Główne Państwowe Archiwum Historyczne w Moskwie], zesp. 1286, inw. 50, vol. 500, k. 43v–44 (tu, Канторович Адольф); Gosudarstwiennyj Archiw Irkutskoj Oblasti [Archiwum Państwowe Obwodu Irkuckiego w Irkucku], zesp. 24, inw. 3, vol. 11a, k. 1759, 1, 19.

ski wspomina, że: „jeden z towarzyszków naszych, niejaki Kantorowicz (mojżeszowego wyznania, felczer z zawodu), wciągnięty w jakąś sprzeczkę został przez żołnierzy etapowych dobrze już pijanych, srodze poturbowany”²⁹.

W 1865 r. Kantorowicz pracował jako lekarz w gminie tasiejewskiej okręgu kańskiego guberni jenijskiej³⁰. W marcu 1868 r. podczas podróży służbowej z Jenisejska do Kopalni Iwanowskiej zgubił dokument wydany na jego nazwisko przez kańskiego naczelnika ziemskiego, co znalazło odzwierciedlenie w prasie lokalnej³¹. 27 I/8 II 1870 r. szef żandarmerii wydał zezwolenie (nr 290) na jego powrót do Królestwa Polskiego. 3/17 V 1871 r. został uwolniony spod nadzoru miejscowej policji, a 21 IX/3 X 1871 r. opuścił miejsce zsyłki, udając się w drogę powrotną do Polski³². W listopadzie 1871 r. dotarł do miejsca przeznaczenia (Wielunia), gdzie został ponownie oddany pod nadzór policyjny. Nie zdobyłem informacji o jego życiu i działalności po powrocie z zesłania³³. Prawdopodobnie wykonywał zawód felczera (lekarza) w rodzinnym Wieluniu.

Adolf (Abram Dawid) Kantorowicz zmarł 15/28 X 1912 r. o godz. 2 w nocy w Wieluniu w wieku lat 77. Poniżej pozwalam sobie przytoczyć akt zgonu zachowany w dokumentacji Urzędu Stanu Cywilnego w Wieluniu³⁴.

23. Состоялось в городѣ Велюнѣ тысяча девятасоть двундцатого года октября шестнадцатого дня в десять часов утра. Явился Хеміе Масло, домовладѣлец пятидесяти пяти лѣтъ и Михаилъ Марковичъ, божничный школьникъ сорока семи лѣтъ отъ роду жительствующие в городѣ Велюнѣ и объявили, что вчерашняго числа т.е. пятнадцатого октября сего года въ два часа ночи умер в городѣ Велюнѣ Абрамъ—Давидъ Канторовичъ семидесяти семи лѣтъ, сынъ Теофиля и Привы. По наочномъ удостовѣреніи о кончинѣ Абрама—Давида Канторовича, актъ сей составлень, прочитанъ и подписанъ.

Чиновникъ гражд. состоянія [podpis nieczytelny]

X. Масло M. Markowicz

²⁹ H. Wiercieński, *Pamiętniki*, Lublin 1973, s. 245.

³⁰ E. Niebelski, *Polscy lekarze zesłańcy na Syberii Wschodniej po 1863 roku*, [w:] *Lekarze polscy na Syberii od XVIII do XX wieku*, red. J. Supady, Łódź 2008, s. 247–248 (tu, Adolf Kontorowicz).

³¹ „Енисейские губернские ведомости” 1868, nr 29 z 20 VIII 1868 r. (tu, Адольф Теофилов Канторович); Kartoteka zesłańców polskich Jurija I. Sztakelberga z Sankt Petersburga (kopia w Instytucie Historii PAN w Warszawie).

³² GARF, zesp. 109, 1 eksp., 1869, vol. 129, k. 116; tamże, 1871, vol. 62, k. 160 (tu, Канторович Адольф); tamże, 1870, vol. 15, k. 2 (tu, Канторов [sic!] Адольф).

³³ „Goniec Wielkopolski” 1882, R. 6, nr 101, z dnia 3 V 1882 r., s. 2, zawiera dziennikarską polemikę z opiniami Żyda poznańskiego Adolfa Kantorowicza (1836–1906) co do form i metod zwalczania mniejszości narodowych (w tym zwłaszcza Żydów) na terenie Rosji carskiej. Nie potrafiłem ustalić, czy ów poznański Adolf Kantorowicz jest identyczny z powstańcem styczniowym i zesłańcem politycznym. Wydaje się, że poznaniak jest inną postacią. Jak bowiem donosiła wielkopolska gazeta „Postęp” (z 21 IX 1906 r.), kupiec poznański Adolf Kantorowicz był radnym m. Poznania w latach 1881–1891, a członkiem zarządu miasta w latach 1891–1906, zm. 19 IX 1906 r. w wieku 69 lat.

³⁴ APL, Urząd Stanu Cywilnego w Wieluniu, Księga zmarłych wyznania mojżeszowego za lata 1906–1916, akt zgonu nr 23/1912, k. 74v (tu, Абрамъ—Давидъ Канторовичъ).

Nekrolog Adolfa Kantorowicza pojawił się w „Gazecie Lwowskiej” w następującej formie: „Zmarli w ostatnich dniach: (...) W Wiedniu, Adolf Kantorowicz, weteran z r. 1863”³⁵. Błędne miejsce zgonu („W Wiedniu”) przedstawia zwykłą pomyłkę drukarską zamiast oczekiwanego zapisu „W Wieluniu”. Pomyłka jest w pełni zrozumiała. Drukarze lwowscy doskonale znali Wiedeń, stolicę monarchii austro-węgierskiej, ale nazwa miasta Wielunia (położonego w innym kraju) niewiele im mówiła, co mogło wywołać stosunkowo łatwą pomyłkę.

Anastazy (Natan) Kantorowicz (1817–1865), doktor nauk medycznych, lekarz wolno praktykujący, w okresie powstania styczniowego członek organizacji cywilnej w Tomaszowie Mazowieckim, ofiara zawodu.

Pochodził z miasta Wielunia. Był przybranym synem Teofila (Tobiasza) i Prywy z Dawidowiczów. Odbił studia w Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Warszawie. 25 czerwca 1850 r. poślubił w Warszawie Bertę Barbarę Hantke (1827–1860), córkę Adolfa Hantke (1796–1859), warszawskiego kupca, właściciela sklepu z galanterią, i Anny Karoliny (Szarloty) z d. Kohen (1804–1830)³⁶.

Wkrótce po ślubie dr Kantorowicz zamieszkał w Tomaszowie Mazowieckim (od 11 VI 1851 r.), gdzie aż do śmierci był lekarzem wolno praktykującym. Początkowo w aktach pojawił się jako niestały mieszkaniec miasta³⁷, po sprowadzeniu żony i syna uzyskał stałe zameldowanie. W roku 1852 (po śmierci lekarza miejskiego dra Franciszka Antoniego Stryckiego, który zmarł na cholera) i ponownie 1853 (po nagłym opuszczeniu miasta i porzuceniu obowiązków lekarza miejskiego przez dra Joszua Sternschussa) pełnił obowiązki zastępcy lekarza miejskiego w Tomaszowie Mazowieckim. Wzorowo wywiązywał się z nałożonych nań zadań i obowiązków. Ponieważ w latach 1852–1854 dr Kantorowicz był jedynym tomaszowskim lekarzem, wykonującym prócz praktyki prywatnej także obowiązki lekarza miejskiego, dlatego do pomocy sprowadził brata Adolfa (Abrama Dawida) Kantorowicza, podówczas studenta Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Warszawie.

Burmistrz miasta, Antoni Ciesielski wystąpił z prośbą o mianowanie dra Kantorowicza lekarzem miejskim. Władze carskie nie zgodziły się, uznając, że posiada za mało doświadczenie i zbyt krótką praktykę medyczną³⁸. Prawdopodobnie negatywna decyzja władz carskich miała związek z podejrzeniem Kantorowicza o szerzenie poglądów „wywrotowych”.

W Tomaszowie ceniono wiedzę dra Kantorowicza, a także pomoc medyczną (często bezinteresowną), niesioną ludności robotniczej miasta. Medyk czynnie angażował się w zwalczaniu licznych epidemii cholery w Tomaszowie i okolicy, które regularnie (niemal co roku) wybuchały i zbierały spore żniwo, zwłaszcza wśród biedoty miejskiej i wiejskiej.

³⁵ „Gazeta Lwowska” 1912, rok 102, nr 268 (czwartek, 21 XI 1912 r.), s. 4; Kartoteka Eligiusza Kozłowskiego przechowywana w Instytucie Historii PAN w Warszawie (tu, Adolf Kantorowicz).

³⁶ K. Reychman, *Szkice genealogiczne*, seria 1, Warszawa 1936 (reprint: Warszawa 1985), s. 92.

³⁷ APTM, AmT: Księga mieszkańców czasowych Tomaszowa Maz. (lata 1847–1854), sygn. I 566, rok 1852, s. 55, nr 13, 26. W tej księdze Anastazy Kantorowicz figuruje jeszcze jako stały mieszkaniec m. Wielunia.

³⁸ APTM, AmT: Akta Burmistrza Miasta Tomaszowa dotyczące się lekarzy, aptekarzy, akuszerki itp., sygn. I 193, s. 562, 571, 573.

W trakcie powstania dr Kantorowicz należał do organizacji cywilnej miasta Tomaszowa Mazowieckiego. Prawdopodobnie nie brał udziału w walkach, gdyż po śmierci żony wychowywał samodzielnie czworo dzieci. Wydaje się jednak, że opiekował się rannymi powstańcami, leczonymi na terenie miasta lub w okolicy.

W latach 1863–1864 jako lekarz wolontariusz opiekował się rannymi, wziętymi do niewoli powstańcami, przetrzymywanymi pod strażą w lazarecie dla jeńców, który mieścił się w wieży pałacu Ostrowskich w Tomaszowie. Prawdopodobnie jako członek powstańczej organizacji cywilnej pełnił funkcję łącznika pomiędzy powstańcami i uwięzionymi jeńcami. Po nieudanej próbie odbicia jeńców z lazaretu (wieczorem 30 III 1864 r.) odmówiono proboszczowi katolickiemu (tj. ks. Ludwikowi Dąbrowskiemu³⁹) i miejscowemu lekarzowi (tj. Kantorowiczowi) dostępu do rannych powstańców.

W 1865 r. dr Kantorowicz został oddelegowany do opanowania szalejącej epidemii (cholery?) w okolicy Tomaszowa. Zmarł 6/18 XII 1865 r. w Tomaszowie Mazowieckim wkrótce po powrocie z oddelegowania⁴⁰. Prawdopodobnie zaraził się podczas wykonywania obowiązków zawodowych i zmarł na cholera (?) jako ofiara zawodu. Jak podaje akt zgonu, dr Anastazy Kantorowicz, wdowiec, pozostawił czworo małoletnich dzieci. Istotnie, najstarszy syn Józef (ur. 1 X 1852 r. w Warszawie) miał w chwili śmierci ojca dopiero 13 lat. Sierotami zaopiekowała się rodzina.

Kazimierz Kawecki, syn Pawła, lat 18 (w 1863 r.), ze szlachty miasta Wielunia („из дворян г. Велюня Варшавской г.”). Prof. Olejnik nie rejestruje tego powstańca. Okazuje się, że Kawecki przyłączył się do formującego się oddziału, uczestniczącego w napadzie nocnym na Radomsko z dn. 12/24 stycznia 1863 r. Niebawem (prawdopodobnie następnego dnia) został pojmany i aresztowany. Namiestnik Królestwa Polskiego konfirmował decyzję, zgodnie z którą Kawecki został oddany do armii rosyjskiej 3/15 maja 1863 r. na poczet przyszłego poboru. Do wojska rosyjskiego przyjęty w Warszawie⁴¹.

Ignacy Kowalski, syn Franciszka, 19⁴² lat (w 1863 r.), mieszczanin m. Wielunia. W przededniu powstania praktykował w Wieluniu jako czeladnik szewski. W kwietniu 1863 r. opuścił miasto i przystąpił do oddziału powstańczego. Walczył w oddziale wieluńskim pod dowództwem Aleksandra Lütticha (Litticha). Kowalski został wzięty do niewoli w bitwie pod Wąsoszem⁴³. Był sądzony w Warszawie. Przyznał się do pobytu w oddziale powstańczym i decyzją naczelnika Okręgu Warszawskiego nr 4151 z dnia 8/20 VII 1863 r. karnie oddany do służby wojskowej na poczet przyszłego poboru. Przyjęty do armii carskiej 18/30 VII 1863 r. w Warszawie⁴⁴. Zdaniem prof. Olejnika, Kowalski został zwolniony z wojska w 1872 r. po ogłoszeniu amnestii⁴⁵.

³⁹ Zob. ks. S. Grad, *Dąbrowski Ludwik ks. (1834–1917)*, [w:] *Tomaszowski Słownik Biograficzny*, z. 4, red. J. Wojniłowicz, Tomaszów Mazowiecki 2001, s. 7–8.

⁴⁰ APL, Akta wyznania mojżeszowego w Tomaszowie Maz.: Księga zmarłych wyznania mojżeszowego w mieście Tomaszowie Maz. od r. 1856 do 1865, sygn. 1698/100, k. 131, akt zgonu nr 79/1865. Należy zaznaczyć, że K. Reychman, *Szkice...*, s. 92, podaje błędną datę śmierci dra Anastazego Kantorowicza (27 XII 1869 r.).

⁴¹ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 540–541, nr 486; KPR, s.v. Кавецкий Казимир Павлов.

⁴² Inne źródła archiwalne (APL, ZZPWIS, sygn. 8, k. 821–822; tamże, k. 936–938) podają odmienny wiek Ignacego Kowalskiego: 23 lata. Zob. T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 364, 367.

⁴³ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 268.

⁴⁴ AGAD, zesp. 203/II, vol. 96, k. 392–393, nr 117; KPR, s.v. Ковальский Игнатий Францишков.

⁴⁵ T. Olejnik, *Powstanie Styczniowe...*, s. 268.

Karolina z Hajmanów Michelsonowa, członkini (dowódca?) oddziału powstańczej żandarmerii narodowej w powiatach pułtuskim, przasnyskim i makowskim. Prof. Olejnik pomija Karolinę Michelson w swoim opracowaniu, gdyż w okresie powstania mieszkała ona i działała z dala od ziemi wieluńskiej. Nie ulega jednak wątpliwości, że była rodowitą wielunianką urodzoną w żydowskiej rodzinie Hajmanów (Heimannów). Karolina była córką Aszera (1785–1861), faktora i handlarza z Wielunia, i Małki (zm. 1869) małżonków Hajmanów. Jako osiemnastoletnia panna została zaręczona z Michałem Michelsonem vel Kohnem, stałym mieszkańcem miasta Działdowa, synem Natana i Frajndli małżonków Michelsonów vel Konów. 20 III 1851 r. w Wieluniu mając 19 lat wyszła za mąż za 25-letniego Michała Michelsona. Ślubu religijnego udzielił im Juda Jakob, miejscowy podrabin (zastępca rabina)⁴⁶.

Zgodnie z zasadami obowiązującymi w środowisku żydowskim zięć (**Michał Michelson**) zamieszkał wraz z teściami w Wieluniu. Pod kierunkiem teścia zdobywał doświadczenie zawodowe, praktykując w zawodzie „przekupnika”, później handlarza i faktora⁴⁷. Karolina Michelson urodziła w Wieluniu trzy córki: Kasyldę (ur. 8 II 1852 r.), Ernestynę (ur. 15 II 1854 r.) i Rozalię (ur. 25 XI 1856 r.)⁴⁸.

W późniejszym czasie rodzina Michelsonów przeniosła się na Mazowsze w okolice miasta Przasnysza, gdzie Michał wydzierżawił szynk przy hucie szkła Amalin (pow. Przasnysz). Tam Karolina urodziła dwoje młodszych dzieci.

W okresie powstania styczniowego małżonkowie prowadzili wspomniany szynk i byli zaangażowani w działalność patriotyczną. Nocowali u nich spiskowcy, którzy przekraczali granicę pruską. Karolina należała do żandarmów narodowych (tzw. sztyletników), wykonujących wyroki na zdrajcach. Po powstaniu Michelsonowie, zapewne zagrożeni aresztowaniem, opuścili okolice Przasnysza i zjawili się w Tomaszowie Rawskim (Mazowieckim). Tu Michał podjął pracę nauczycielską w szkole żydowskiej (w tzw. chederze)⁴⁹. W 1865 r. władze carskie odkrywając miejsce pobytu Michelsonów, aresztowały zarówno Michała, jak i Karolinę. Oddano ich pod Sąd Wojenny Polowy.

Michałowi Michelsonowi zasądzono stosunkowo łagodny wyrok. Został on poddany nadzorowi policyjnemu „za udział w buncie”. Otrzymał ponadto zakaz opuszczania miasta Tomaszowa. Oskarżenie wiązało się z udzieleniem noclegu Piotrowi Ojrzyńskiemu, który przybył do szynku wraz z innymi „buntownikami”: Zaleskim i Cholińskim. Ojrzyński podczas pobytu posługiwał się paszportem, wydanym przez władze pruskie, wystawionym na inne nazwisko. Ponieważ Michelson gościł wcześniej Ojrzyńskiego i jego matkę, główny zarzut dotyczył niepoinformowania władz carskich o pobycie domniemanego powstańca (Ojrzyńskiego), używającego fałszywego dokumentu tożsamości⁵⁰.

⁴⁶ APL, ASC wyzn. mojż. w Wieluniu: sygn. 45: Duplikat aktów urodzonych, zaślubin i zmarłych Starozakonnych w Parafii miasta powiatowego Wielunia za rok 1851, s. 35–36, akt ślubu nr 4/1851.

⁴⁷ Takie zawody Michała Michelsona zostały zarejestrowane w aktach urodzin dzieci (zob. niżej).

⁴⁸ APL, ASC wyzn. mojż. w Wieluniu, sygn. 45: akty urodzenia córek: nr 5/1852, 9/1854, 26/1856.

⁴⁹ Szkoła elementarna żydowska, ucząca także przedmiotów świeckich, powstała w Tomaszowie Mazowieckim dopiero w 1869 r., zob. K. Rędziński, *Szkolnictwo żydowskie w Tomaszowie Mazowieckim (1869–1914)*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Seria Pedagogika” 2009, z. XVIII, s. 189–196. Wcześniej na terenie miasta istniały tylko szkoły religijne (chedery).

⁵⁰ AGAD, TKŚ, sygn. 345/1, k. 168, nr 111 (mikrofilm 30174).

Zarzuty stawiane Karolinie były znacznie poważniejsze. Tymczasowa Komisja Śledcza zarzuciła jej [1] utrzymywanie „przestępczych” stosunków z powstańcami, [2] otrzymywanie od nich rozkazów, [3] zachęcanie do zabójstwa Żyda Lejzera Ożarowa, powieszono go przez powstańców żandarmów w Przasnyszu („обвинялась в преступных сношениях с повстанцами, исполнении их поручений, подозревалась в подстрекательстве повстанцев к убийству еврея Ожарова”)⁵¹. Dnia 30 I/11 II 1865 r. K. Michelson została oddana pod Sąd Wojenny Polowy. Wyrokiem Audytoriatu Polowego z 31 XII 1865/12 I 1866 r. została zesłana na osiedlenie na terenie bliższej Syberii bez utraty praw stanu⁵². 3/15 I 1866 r. namiestnik Królestwa Polskiego potwierdził wyrok Audytoriatu⁵³. 13/25 I 1866 r. wysłana w drogę do Zachodniej Syberii. Władze carskie wyznaczyły wieluniankę gubernię tobolską jako miejsce osiedlenia.

Syberyjskie losy Karoliny z Hajmanów Michelson są zawile i nadzwyczaj ciekawe. Wyrok Audytoriatu określał długotrwałość zesłania (7 lat). Udało się jednak odnaleźć w źródłach pisanych lub archiwalnych informacje, że Karolina Michelson przebywała na zesłaniu co najmniej 12 lat. Wiadomo, że przebywała przez kilka lat (może 7 lat) w Tobolsku (od roku 1866 aż do 1872 lub 1878)⁵⁴. W czasie pobytu w Tobolsku co najmniej trzykrotnie składała prośby o ułaskawienie i zezwolenie o powrót do Królestwa Polskiego.

W marcu 1869 r. K. Michelson zwróciła się do Głównego Naczelnika III Oddziału z prośbą o łaskę i zgodę na powrót do kraju. Prośbę uzasadniała tym, że jest chora z tęsknoty („больна чахоткой”), gdyż w kraju pozostawiła męża i pięcioro dzieci („на родине оставались муж и 5 детей”). Jednak Namiestnik Królestwa Polskiego z uwagi na wagę popełnionych przez nią przestępstw nie przyznał jej ułaskawienia i zgody na powrót⁵⁵. Prawdopodobnie wyszło na jaw, że Karolina stała na czele oddziału żandarmów „sztyletników” i że popełnione przez nią „przestępstwa” mogły być poważniejsze.

Pod koniec 1870 lub na początku 1871 r. K. Michelson ponowiła swoją prośbę. Szuwałow odpowiadając na podanie zesłanej stwierdził, że władze carskie mogą przychylić się jedynie po wyrażeniu zgody przez Namiestnika Królestwa Polskiego, a ten wciąż wyraża negatywną opinię (pismo z dnia 10 II 1871 r.). Kolejną prośbę Karolina Michelson złożyła 27 VIII 1872 r., ale i ta została odrzucona.

Dalsze losy zesłanej wielunianki nie są jasne. Wiadomo, że w 1878 r. znalazła się na zesłaniu w guberni jekaterynosławskiej (wschodnia Ukraina)⁵⁶. Prawdopodobnie po upływie 12 lat władze carskie nie pozwoliły jej na powrót do Królestwa Polskiego, ale zgodziły się na przeniesienie z Syberii (z guberni tobolskiej) na wschodnią Ukrainę (do

⁵¹ AGAD, TKŚ, sygn. 345/1, k. 168, nr 110; AGAD, ZGP, 4/711, k. 756; tamże, 4/709, 4/710, k. 756v–756 (tu, Михельсон Каролина); *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 174.

⁵² Gosudarstwiennyj Archiw Omskoj Oblasti [Archiwum Państwowe Obwodu Omskiego w Omsku], zesp. 3, inw. 4, vol. 5727, k. 96v (tu, Мехельсон Каролина); *Żydzi a powstanie styczniowe...*, s. 158–161, 174.

⁵³ Zob. H. Cederbaum, *Powstanie styczniowe. Wyroki audytoryatu polowego z lat 1863, 1864, 1865, 1866*, Warszawa 1917, s. 349–350.

⁵⁴ S.A. Mulina, *Uczestniki polskiego wosstania 1863 goda w zapadnosiberijskoj ssylke*, Omsk 2005 (lista zesłańców dostępna on-line: <http://kdkv.narod.ru/1864/Ssilka-ZapSib.html#15>); E. Sieczkowska, J. Stankiewicz, *Lista uczestników powstania 1863–1864 r. zesłanych na Zachodnią Syberię* (lista umieszczona on-line: www.stankiewicz.e.pl/index.php?kat=238sub=449).

⁵⁵ GARF, zesp. 109, 1 eksp., 1869, vol. 17, cz. 74 (tu, Михельсон Каролина Яковлевна).

⁵⁶ Jekaterynosław, miasto nad Dnieprem, stolica guberni, dzisiejszy Dniepropietrowsk (na Ukrainie).

guberni jekaterynosławskiej). 5/17 VIII 1878 r. K. Michelson uzyskała zgodę władz na sześciomiesięczny wyjazd do Warszawy i do guberni kaliskiej na spotkanie z dziećmi i na uregulowanie spraw majątkowych⁵⁷. Jest to ostatnia wiadomość o wielunianie, do jakiej udało mi się dotrzeć.

Z dokumentacji źródłowej wynika, że K. Michelson zobaczyła się z mężem i dziećmi dopiero po 12 latach zesłania (w 1878 r.). Najstarsze córki miały wtedy odpowiednio 26, 24 i 22 lata. Możemy sobie jedynie wyobrażać, jak wyglądało spotkanie sybiraczki z rodziną po latach. Nie wiemy, czy i kiedy powróciła na zesłanie do guberni jekaterynosławskiej. Nie zdołałem ustalić, kiedy, gdzie i jak zmarła.

August Rabęcki (Rabencki, Rabendzki, Rabeński) był powstańcem styczniowym, pochodzącym z ziemi wieluńskiej. Urodził się 7 VI 1831 r. we wsi Siemkowice (pow. wieluński, gub. kaliska) w rodzinie katolickiej. Był synem Pawła Rabęckiego (wcześniej Rabendy), lokaja w Chorzewie, i Augustyny (Augusty) z Maksów. Miał czterech braci: Ignacego – ogrodnika dworskiego, Józefa, Edwarda (ur. 1833), tomaszowianina, majstra przędzenia wełny, Juliana (ur. 1835) i co najmniej jedną siostrę Franciszkę Rabęcką (ur. 1929), żonę Karola Klecera (Kloetzera), krawca, żandarma narodowego, zesłańca.

A. Rabęcki był analfabetą, wpisanym do ksiąg ludności stałej Tomaszowa Mazowieckiego⁵⁸. Pracował jako czeladnik sukienniczy w starzyckiej fabryce sukna należącej do Fryderyka Stumpfa (1791–1868)⁵⁹, ale często był bezrobotny (m.in. w maju 1854 r.). W 1861 r. z powodu bezrobocia w Tomaszowie wyruszył w poszukiwaniu pracy do Opatówka, gdzie otrzymał obietnicę zatrudnienia w następnym tygodniu. Odwiedził zatem brata Ignacego, podówczas ogrodnika dworskiego we wsi Kokanin. W drodze powrotnej do Opatówka wstąpił do szynku w Saczynie, gdzie 16 X 1861 r. został zatrzymany jako osobnik podejrzany, nieposiadający książeczki legitymacyjnej czeladnika sukienniczego. Złożył zeznania zaprotokółowane przez Wiznakowskiego, wójta gm. Kalisz⁶⁰.

⁵⁷ GARF, zesp. 109, 1 eksp., 1878, vol. 9, k. 31v–32.

⁵⁸ APTM, AmT, sygn. I 693 (daw. 824): Lista imienna spisowych w wieku od lat 20 do 30 włącznie w mieście Tomaszowie zamieszkałych przez Burmistrza miasta Tomaszowa w dniu 10/22 miesiąca kwietnia 1853 r. Delegacji spisowej podane, nr 188/390 (tu, Rabęcki August).

⁵⁹ R. Kotewicz, *Stumpf Fryderyk*, [w:] *Tomaszowski słownik biograficzny*, red. R. Kotewicz, J. Wojniłowicz, z. 1, Tomaszów Mazowiecki 1994, s. 28–29. Zob. także E. Biedermann, *Kurzer Abriss der Geschichte der Tomaszower Evangelisch-Augsburgischen Gemeinde*, Tomaszow 1902, s. 8; L. May, *100 Jahre Evang.-lutherische Gemeinde Tomaszow*, Lodz 1936, s. 15; K.T. Witczak, *Teodora Tripplina „Wycieczki w rawskie do Tomaszowa Mazowieckiego”*, „Rocznik Łódzki” 2009, t. 56, s. 59.

⁶⁰ G. Missalowa, *Źródła do historii klasy robotniczej okręgu łódzkiego*, Warszawa 1957, s. 219 (tu, Rabencki August), 423 (tu, Rabeński August), 840.

Rabęcki brał udział w powstaniu styczniowym⁶¹. Po powstaniu pozostawał przez kilka lat pod dozorem policyjnym w Tomaszowie Mazowieckim⁶². 1 IX 1867 r. w tamtejszym kościele św. Antoniego poślubił Salomeę Lasecką (ur. 1837), córkę Franciszka i Marianny z Warcholów (1810–1893)⁶³. Brat żony – Jan Lasecki także był uczestnikiem powstania styczniowego.

Ostatnim na liście godnych wspomnienia reprezentantów ziemi wieluńskiej jest **ks. Ludwik Honoraty Żmudowski** (1826–1891), duchowny katolicki, kanonik honorowy sandomierski, długoletni proboszcz parafii św. Marcina w Białobrzegach Opoczyńskich (1855–1877) i w Przedborzu (1877–1891), patriota polski zaangażowany w działalność niepodległościową, działacz społeczny, zapalony myśliwy.

Ludwik Honoraty Żmudowski urodził się 16 VIII 1826 r. we wsi Dzietrzniki (na ziemi wieluńskiej) w rodzinie pochodzenia szlacheckiego. Był synem Ksawerego, strażnika lasów rządowych w Straży Długie, i Salomei z Papiewskich. Został ochrzczony 25 VIII 1826 r. w kościele pw. św. Katarzyny w Dzietrznikach przez ks. Marcina Gumkowskiego, proboszcza w Lututowie, kanonika łączyckiego i wieluńskiego, pełniącego obowiązki plebana w Dzietrznikach⁶⁴. Otrzymał dobre wykształcenie w gimnazjum w Piotrkowie Trybunalskim. Początkowo wstąpił do Seminarium Duchownego we Włocławku, gdzie pobierał nauki w latach 1847–1849⁶⁵. Edukację kontynuował w seminarium w Sandomierzu, zakończoną święceniami kapłańskimi (1852). Od 1852 r. niósł posługę bożą w parafii Wzdół koło Bodzentyna. W 1855 r. objął parafię św. Marcina w Białobrzegach Opoczyńskich (obecnie dzielnicy Tomaszowa Mazowieckiego). W 1861 r. dzięki hojności parafian z Białobrzeg, Brzustowa, Celestynowa, Cieślówic, Unewla i Wądołu dokonał remontu kościoła, m.in. naprawił i rozbudował organy kościelne, położył posadzkę, zakupił nowe ławki.

Podczas powstania styczniowego ks. Żmudowski wspierał partyzantów i zachęcał parafian do udziału w walce narodowowyzwoleńczej. W pierwszych dniach maja 1863 r. w kościółku modrzewiowym wypełnionym po brzegi szlachtą i powstańcami odebrał przysięgę wierności Polsce od 66-osobowego oddziału tomaszowian, wyrusza-

⁶¹ A. Barszczewska-Krupa, *Spółczesność Tomaszowa Mazowieckiego w walce o niepodległość i wyzwolenie społeczne w XIX w.*, [w:] *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980, s. 128 (tu, Radeński [sic!] August); W. Rudź, *Echa wydarzeń styczniowych...*, s. 17 (tu, Rabencki August); R. Kotewicz, *Tomaszowianie w powstaniu styczniowym*, [w:] *Z dziejów powstania styczniowego w Piotrkowskim*, red. J. Kukulski, R. Kotewicz, R. Szwed, Piotrków Trybunalski 1991, s. 47 (tu, Radeński [sic!] August); J. Góral, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992, s. 105; K.T. Witczak, *Udział tomaszowian...*, s. 28.

⁶² APTM, AmT: Akta Burmistrza miasta Tomaszowa dotyczących się dozoru policyjnego, sygn. I 180: Lista osób zostających pod dozorem policyjnym miasta Tomaszowa [w r. 1867], s. 807 (tu, Rabęcki August, czeladnik sukiennicy, lat 36).

⁶³ Arch. par. rzymskokatolickiej św. Antoniego w Tomaszowie Mazowieckim, Akta zaślubin 1834–1874, akt ślubu nr 10/1867 (tu, August Rabencki).

⁶⁴ APŁ, zesp. 1469: Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Dzietrznikach, akt urodzenia nr 50/1826.

⁶⁵ Archiwum Diecezji Włocławskiej (informacja o alumnie Ludwiku Żmudowskim).

jących do boju pod komendą miejscowego aptekarza Aleksandra Stanisława Langego⁶⁶. Po kilku miesiącach – 7 XI 1863 r. – został aresztowany przez kozaków, którzy w kostnicy przy cmentarzu parafialnym znaleźli mundury powstańcze. Duchowny spędził 13 tygodni w więzieniu w Piotrkowie Trybunalskim⁶⁷. Dzięki znajomości wśród możnych i oficerów rosyjskich, którzy przyjeżdżali w lasy spalskie na polowania, uniknął kary i powrócił do parafii. Po upadku powstania żarliwie bronił parafian przed represjami ze strony władz carskich.

W 1864 r. po kasacji konwentu ojców Franciszkanów w Smardzewicach jako reprezentant arcybiskupa sandomierskiego przejął księgozbiór biblioteki klasztornej, który następnie przekazał bibliotece Seminarium Duchownego w Sandomierzu⁶⁸. W 1866 r. osobiście zwalczał epidemię cholery, która panoszyła się w Tomaszowie Mazowieckim i jego najbliższych okolicach. Opracował nietypowe, lecz skuteczne sposoby walki z cholerą (kąpiele w zimnej wodzie)⁶⁹. Nie ustawał w działalności dla parafii: w 1875 r. zakupił dwa nowe dzwony, w roku następnym odnowił dzwonnice i odremontował kościelne organy⁷⁰.

Ks. Żmudowski był zapalonym myśliwym, który chętnie zapraszał innych pasjonatów na polowania do okolicznych lasów. W ostatnim ćwierćwieczu XIX w. lasy spalskie stały się szczególnie popularne dzięki przedsiębiorczej postawie ks. Żmudowskiego, który sprowadzał do tych lasów wyższych oficerów i notabli rosyjskich, szukających szczególnie dogodnych miejsc do uprawiania myślistwa. W listopadzie 1873 r. gościł przez 3 dni feldmarszałka rosyjskiego, ks. Aleksandra Bariatyńskiego, a w dniach 10–18 IX 1876 r. następcę tronu, Aleksandra Aleksandrowicza, przyszłego cara Aleksandra III, oddających się w pobliskich lasach myśliwskim pasjom. Monarcha wkrótce zdecydował się na zbudowanie letniej rezydencji w Spale⁷¹.

⁶⁶ J.P. Dekowski, *Powstanie Styczniowe 1863–1864 w Tomaszowie Mazowieckim i sąsiednich powiatach*, Tomaszów Mazowiecki 1938, s. 51; A. Barszczewska-Krupa, *Spoleczeństwo Tomaszowa...*, s. 128; R. Kotewicz, *Tomaszowianie w powstaniu...*, s. 49, 52, 55; J. Górka, R. Kotewicz, *Dwa wieki Tomaszowa Mazowieckiego. Zarys dziejów miasta 1788–1990*, Tomaszów Mazowiecki 1992, s. 112, 117; J. Pązik, A. Wróbel, *Białobrzegi 1405–1977*, Tomaszów Mazowiecki 2005, s. 19–22; S. Zdonek, *Historia Smardzewic*, Smardzewice 2008, s. 28; J. Pampuch, *Sto czterdzieści dziewięć lat temu*, „Tomaszowski Informator Tygodniowy” 2012, nr 4(1123) z 27 I 2012, s. 24; K.T. Witczak, *Udział tomaszowian...*, s. 22, 27, 32; A. Wróbel, *Powstanie styczniowe w powiecie rawskim i w Tomaszowie Mazowieckim*, [w:] *Za wolność, równość, braterstwo. 150 rocznica wybuchu powstania styczniowego*, red. W. Bogurat, Tomaszów Mazowiecki 2013, s. 66.

⁶⁷ P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę kościoła i ojczyzny w latach 1861–1905. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich, zakonnych i prywatnych*, cz. 1: *Dawne Król. Polskie*, t. III, Sandomierz 1933, s. 219–220, 802, 855; tamże, cz. 3, t. 3, s. 167; J. Pązik, A. Wróbel, *Białobrzegi...*, s. 20.

⁶⁸ J. Pązik, *Smardzewice. Historia, tradycja, współczesność*, Tomaszów Mazowiecki 2012, s. 13.

⁶⁹ Ks. J. Wiśniewski, *Dekanat opoczyński*, Radom 1913, s. 26; S. Narewski, *Z dziejów przeszłości miasta Tomaszowa i jego najbliższej okolicy*, [w:] *50 jubileusz Tomaszowskiej Ochotniczej Straży Ogniowej (1877–1927)*, Piotrków Trybunalski 1927, s. 58; J. Pązik, A. Wróbel, *Białobrzegi...*, s. 21.

⁷⁰ Tamże, s. 22; T. Żyłka, *Historia parafii w Białobrzegach*, [w:] *Białobrzegi na przestrzeni dziejów*, red. A. Wróbel, J. Pązik, Tomaszów Mazowiecki 2006, s. 26–27.

⁷¹ A. Kobalczyk, *Książęce polowanie*, „Tomaszowski Informator Tygodniowy” z 31 VII 2004 r.; P. Zwoliński, *Puszcza pilicka – lasy spalskie terenem polowań reprezentacyjnych, konspiracji i walki*, Spała–Łódź 2009, s. 25–28; A. Kobalczyk, M. Słoniewski, *Carska Spała*, Spała 2011, s. 11–14 (fot.), 16–19.

W 1877 r. został powołany na proboszcza parafii w Przedborzu nad Pilicą. Pełniąc to stanowisko (w latach 1877–1891), przyjeżdżał kilkakrotnie do Białobrzegów i Spały na polowania. Objąwszy parafię przedborską, zabrał się energicznie do pracy. W roku 1878 rozebrał resztki kościoła szpitalnego św. Leonarda, a ciosy piaskowcowe wykorzystał do ogrodzenia cmentarza przykościelnego. Rozszerzył też cmentarz rzymskokatolicki w Przedborzu, otoczył go murem i zadrzewił. Później zbudował budynek katakumb. W 1880 r. zlikwidował cmentarz grzebalny wokół kościoła, a zebrane szczątki pochował uroczyście w jednym miejscu, które oznaczył krzyżem z piaskowca. Na jego cokole wyryto napis: „Pamiętka pochowania KOŚCI 10 czerwca 1880 r. KLŻ”. W r. 1885 dobudował do nawy głównej kościoła zakrytą ministrancką. Pokrył czerwoną dachówką dach kościoła, a obie kaplice blachą. W 1887 r. pozyskał środki (30 rubli srebrem) na reperację organów. W 1889 r. w Przedborzu obok historycznej przeprawy przez Pilicę wystawił krzyż dziękczynny na potężnej sześcienniej kolumnie z piaskowca, za ocalone życie cara, z wezwaniem w języku rosyjskim: „Boże cara chrani”. W 1891 r. rozpoczął malowanie przedborskiej świątyni. Z datą 24 V 1891 r., kazał pod chórem wypisać rys historyczny kościoła (obecnie usunięty)⁷².

W styczniu 1890 roku ks. Żmudowski został zaproszony na członka warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami. W lutym jako myśliwy i członek tego towarzystwa wystosował apel do innych myśliwych z okolic Przedborza, aby zaniechali polowań w roku bieżącym wskutek „znacznego wyniszczenia zwierzyny i dość ostrej zimy”. Duchowny angażował się także w działalność publicystyczną. Kilka razy do roku jego listy i artykuły zamieszczały „Tydzień” (piotrkowski) i „Gazeta Radomska”. W 1889 r. pisał o obawach w związku z topnieniem lodów i przyborem wód Pilicy, nawiązując do nieszczęśliwych doświadczeń z 1888 r., gdy wielka powódź zerwała most na Pilicy, wielu mieszkańców pozbawiając płonów i mieszkań, a z kolei jesienny pożar strawił 9 stodół. W 1890 r. w tekście publicystycznym namawiał do porządkowania miasta i podniesienia stanu zdrowotnego oraz zapobiegania wielkim pożarom poprzez budowę studni⁷³.

Ks. Żmudowski rozchorował się w Radoszycach, podczas wizyty biskupa sandomierskiego Antoniego Franciszka Sotkiewicza. Zmarł 12 VI 1891 r. o godz. 20 w Przedborzu i tam został pogrzebany⁷⁴.

Konkluzje

W niniejszym opracowaniu omówiliśmy piętnaście (a nawet szesnaście⁷⁵) postaci związanych z Wieluniem i ziemią wieluńską, które brały udział w powstaniu styczniowym, a następnie były w taki czy inny sposób represjonowane. Nie wszyscy omówieni powstańcy zostali odnotowani w monografii prof. T. Olejnika pt. *Powstanie Styczniowe*

⁷² J. Wiśniewski, *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 217–230.

⁷³ Zob. K.T. Witczak, W. Zawadzki, *Żmudowski Ludwik*, na stronie *Przedborskiego Słownika Biograficznego*, <http://www.psbprzedborz.pl>.

⁷⁴ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Przedborzu, akt zgonu nr 72/1891.

⁷⁵ O ile do postaci związanych z Wieluniem zaliczymy Michała Michelsona, który po ślubie mieszkał przez kilka lat w Wieluniu i po okiem teścia zdobywał umiejętności praktyczne w zakresie handlu i faktorstwa.

na ziemi wieluńskiej (Wieluń 2013). Główny powód ich pominięcia był taki, że owi wielunianie w okresie powstania styczniowego mieszkali i działali daleko poza ziemią wieluńską. Karolina i Michał Michelsonowie działali w okolicach Przasnysza, Walenty Golec, Anastazy Kantorowicz i August Rabęcki mieszkali w Tomaszowie Mazowieckim, ks. Ludwik Honoraty Żmudowski był proboszczem parafii Białobrzegi Opoczyńskie. Liczni wielunianie zostali karnie wcieleni do armii carskiej i opuścili na wiele lat (czasem chyba bezpowrotnie) Wieluń i ziemię wieluńską.

Krzysztof Tomasz Witczak

Insurgents from the Wieluń Land in the January Uprising

In his monograph *Powstanie Styczniowe na ziemi wieluńskiej* [The January Uprising in the Wieluń Land] (Wieluń 2013, pp. 249–302) prof. Tadeusz Olejnik presents some hundreds of the 1863 insurgents from Wieluń and the Wieluń County. The present author adds a number of persons to the Olejnik's extensive list, in some cases he expands the data and facts. The following conspirators and fighters of the Polish resurrection of 1863-1864 are presented: [1] Wojciech Batorowski, [2] Jan Brzeziński, [3] Piotr Brzostowski, [4] Józef Domagała vel Domagalski; [5] Antoni Drygasiewicz, [6] Walenty Golec (1834–1913), [7] Mikołaj Herbig, [8] Paweł Kalusiński, [9] Abram Dawid (Adolf) Kantorowicz (1835–1912), [10] Dr. Anastazy Kantorowicz (1817–1865), [11] Kazimierz Kawecki, [12] Ignacy Kowalski, [13–14] Karolina Michelson née Hajman (Heimann) and her husband Michał Michelson vel Kohn, [15] August Rabęcki and [16] Ludwik Honoraty Żmudowski (1826–1891), a catholic priest.